

ЎРТА ОСИЁДА МИЛЛИЙ-ХУДУДИЙ ЧЕГАРАЛАШ ТАРИХИДАН

Б.А.Кошанов

Қорақалпоқ давлат университети

Панисломизм ва пантуркизм каби ғайри совет лойиҳалар туғдираётган потенциал хавфнинг олдини олишни мақсад қилган совет раҳбариятининг интилиши – Ўрто Осиёда миллий ҳудудий чегараланиш ўтказилишининг бош сабабидир [1]. Совет раҳбариятининг мақсади “Бухоро”, “Туркистон” ва “Хива” каби номларни эсдан чиқариш эди, чунки бу номлар минтақа аҳолисининг сиёсий содиқлигини ифодаловчи ва туб аҳоли орасида қонуний деб ҳисобланувчи давлат рамзлари эди [2].

Америкалик тарихчи олим Эдвард Каррнинг таъкидлашича, советлар белгилаб берган Ўрта Осиё ҳудуди 1920 йилда илк марта расман Ўзбекистон деб номланган сиёсий-ҳудудий бирликдан анча катта минтақани ўз ичига олар эди. Марказий Осиёнинг жануби ҳисобланган Ўрта Осиё, яъни жанубий Қозоғистондан Эронгача, шимолий Афғонистондан Шарқий Туркистонгача бўлган минтақа Марказий Осиё тарихида ўзбекларнинг ватани сифатида ифодаланган [3].

Тарихан таркиб топган учта давлатни тугатиб туриб, уларнинг ўрнига янги давлатлар тузиш фикри ўлка ва марказнинг раҳбар ходимларидан чиқди. 1920-йилнинг бошларидаёқ Туркистонни бўлиб ташлаш ва миллий тил белгисига қараб мухтор республикалар тузиш масаласи қўйилган эди. Бу ғоя Турккомиссия раиси Я.Рудзутак ташаббуси билан 1920-йил 15-январда қабул қилинган тезисларда айтилади. Бу тезислар ўша йилнинг июн ойида РКП(б) Марказий Комитетининг «Партиянинг Туркистондаги вазифалари ҳақида» деган қарори лойиҳасига киритилди. Бу таклифни В.И.Ленин қўллаб-қувватлади. Лойиҳага билдирган ўз мулоҳазаларида у Туркистоннинг «Ўзбекия, Қирғизия, Туркмания»га бўлинган картасини тузиш зарур деб кўрсатди. В.И. Ленин бирмунча кейинроқ ўзи тайёрлаган бошқа бир лойиҳада ўз нуқтаи назарини ўзгартириб: «Республикани (яъни Туркистонни) 3 қисмга бўлиш олдиндан ҳал қилиб қўйилмасин», деб уқтирди [4].

Миллий республикалар тузиш зарурлиги ғояси ташаббусчилари уни (яъни, бу ғояни) ерли халқлар ҳаётида тенгсизлик мавжудлиги, миллий можаролар кучайиб бораётгани билан асосладилар. Бу можаролардан қутулиш йўли туркманлар, қирғизлар ва бошқаларнинг миллий давлатини тузиш, деб эълон қилдилар, амалда эса бу чора-тадбир халқларни бир-биридан ажратиб қўйишдан

«QUBLA ARAL BOYI ARXEOLOGIIYASI, ETNOGRAFIYASI, DEREKTANIWI, TARIYXNAMASI HAM TARIYXINIŃ AKTUAL MASELELERI» ATAMASINDA XALIQ ARALIQ ILIMY-TEORIYALIQ KONFERENCIYA MATERIYALLARI

бошқа нарса эмас эди. Худудларни қайтадан белгилаш ва чегаралаш тарафдорлари тил тафовутлари, миллий тафовутларга диққатни кўпроқ қаратиб, хўжаликка оид, иқтисодий омилларни, мавжуд сув ресурслари, суғориш тизимларининг умумий эканлигини камроқ ҳисобга олдидлар. Умуман, сиёсий жиҳатлар биринчи даражали ҳисобланди. Раҳбар ходимлар орасидаги европаликлар билан туб халқлар вакиллари ўртасидаги ихтилофлар, шунингдек, айрим гуруҳбозлик кўринишлари механик тарзда Ўрта Осиё минтақаси халқлари ўртасидаги муносабатларга кўчди. Рудзутак, Сталин ва бошқалар Ўрта Осиёда миллий можаро мавжудлигини уқтирдилар. Миллий масала сунъий равишда бўрттириб юборилди ва давлатлар худудини тубдан қайта белгилаш учун ҳал қилувчи асосий далил сифатида илгари сурилди.

Турор Рискулов Турккомиссия ва Я.Рудзустак тезисларига қарама-қарши ўлароқ, ва бир гуруҳ миллий етакчилар 1920-йилдаёқ туркийзабон халқлар ягона бўлиб, уларнинг тарихий илдизлари, динлари, анъаналари ва маданияти муштаракдир, Туркистонни алоҳида қисмларга ажратиб бўлмайдди, деган ғояни илгари сурдилар. Бироқ бу фикрни болшевикча Марказ инкор этиб, уни пантуркизм, панисломизм, буржуа миллатчилиги деб баҳолади [5].

Минтақани миллий-худудий жиҳатдан қайта тузиш масаласи партия органлари томонидан ишлаб чиқилди ва амалга оширилди. Ўрта Осиё бюроси (Средазбюро) умумминтақани қамраб оладиган чегараланиш зарурлиги тўғрисидаги масалани республикалар партия органлари, партия ходимлари муҳокамасига қўйишга зўр бериб интилди. Бу ҳолат, хусусан, СССР тузилгач (1922-йил 30-декабр) кучайди.

Файзулла Хужаев Урта Осиёнинг иқтисодий жиҳатдан бирлашуви тугрисидаги фикрни бошида куллаб-куватламади. Чунки у иқтисодий сиё- сатни ишлаб чиқариш, минтақа халқ хужалиги истикболлари тугрисида қарор қабул қилишгача булган барча ишлар Марказ кулига утаётганлигини энг аввало сезган ва бу сиёсатнинг машъум оқибатларини чуқур тушунган арбоб эди.

Ўрта Осиёни чегаралаб бўлиш ва миллий республикалар тузиш ғояси 1924-йилда амалга оширила бошланди. Бироқ бу масалага доир зиддиятлар айни даврда ҳам давом этаверди. Бу кампанияда иштирок этишдан бўйин товлашга очиқ-ойдин интилиш ҳоллари такрорланаверди, янги лойиҳалар таклиф этилди. Лекин Марказ, Ўрта Осиё бюроси қаттиқ туриб олди. Аммо Ўрта Осиё республикаларидаги ҳукумат ва партия органларининг нуқтаи назарлари яқдил эмас эди. Туркий

«QUBLA ARAL BOYI ARXEOLOGIIYASI, ETNOGRAFIYASI, DEREKTANIWI, TARIYXNAMASI HAM TARIYXINIŃ AKTUAL MASELELERI» ATAMASINDA XALIQ ARALIQ ILIMY-TEORIYALIQ KONFERENCIYA MATERIYALLARI

халқлар бир-бирига яқин, деган фикр ўртага қўйилар, бошқа далиллар келтирилди.

1924-йил феввалида Бухоро Компартияси чегараланиш масаласини кўриб чикди. Унда Ўрта Осиёнинг маъмурий тузилиши юзасидан такиф этилаётган, барча туркий халқларнинг илдизи бирлигини ҳисобга олмайдиган сиёсат ўтмиш истилочилари сиёсати билан бир деб айтилди. Ўрта Осиё бюроси тезислардаги бу фикрларни хато деб эълон қилиб, қаттиқ танқид остига олди.

Туркистон Марказий Ижроия Комитети ва Туркистон компартиясининг 10-мартдаги бирлашган кенгашида атоқли партия ходимлари С.Хўжанов, С.Асфандиёров, Н.Паскуцкий Ўрта Осиёдаги мавжуд совет республикалари ўрнида Ўрта Осиё федерациясини тузиш тўғрисида таклиф киритдилар. Шу билан бирга С.Хўжанов Туркистон ягона, бир бутун ва унинг яхлитлигини бузиш мақсадга мувофиқ эмас, деб қўшимча қилди.

Хоразм раҳбарларида ҳам алоҳида фикрлар мавжуд эди. 1924-йил мартада улар республика доирасида: туркманлар, ўзбеклар, қирғизларнинг «суд ишлари... шариат бўйича олиб бориладиган, миллий тиллардаги... мактаблари бўлган» мухтор вилоятларини тузишни таклиф этдилар. 8-май куни бир гуруҳ Хоразм раҳбарлари РКП(б) Марказий Комитетига «Хоразмда миллий масалани ҳал қилиш тўғрисида мактуб» юбориб, унда Хоразмни чегараланишга қўшмасликни илтимос қилдилар. Улар ўзларининг шу нуқтаи назарларини республиканинг олисда жойлашганлиги, иқтисодий жиҳатдан ажралиб турганлиги билан асосладилар. Бу нуқтаи назарни Хоразм Компартияси Марказий Комитети, жумладан, Қаландар Одинаев (1897—1938) ҳам қўллаб-қувватлади. Қаландар Одинаев 1922-йил октабрига қадар Амударё вилоятида, сўнгра Хоразмда РКП(б) Марказий Комитети Ўрта Осиё бюроси вакили бўлиб ишлади. 1924-йил июлда Қ.Одинаев Хоразм Компартияси масъул котиб вазифасидан олиб ташланди [6].

Туркистонда, Бухоро ва Хоразм республикаларида амалий иш бошлаб юборилди. Комиссиялар ва кичик комиссиялар бўлғуси тузилмаларнинг худудлари ва чегаралари тўғрисидаги масалани ишлаб чикдилар. Бошқарув аппаратлари тузиб, режалар, иқтисодиёт, бюджет, ер-сув муаммоларини, маориф, соғлиқни сақлашни ташкил қилиш муаммоларини ва бошқаларни ҳал қилдилар. Сиёсий тушунтириш ишлари олиб борилди. Материаллар матбуотда эълон қилинар, митинг ва йиғилишлар ўтказилар эди. Миллий-худудий чегараланиш ўтказилишини маъқуллаб резолюциялар қабул қилинди.

«QUBLA ARAL BOYI ARXEOLOGIIYASI, ETNOGRAFIYASI, DEREKTANIWI, TARIYXNAMASI HAM TARIYXINIŃ AKTUAL MASELELARI» ATAMASINDA XALIQ ARALIQ ILIMY-TEORIYALIQ KONFERENCIYA MATERIYALLARI

Россияда фукаралар уруши ва чет эл харбий интервенциясига карши кураш йилларида (1918-1922 йиллар) Россия империясининг собик худудида мустикал давлатлар (Польша, Финляндия), мустикал миллий республикалар (Литва, Латвия, Эстония, Украина, Озарбайжон, Грузия, Арманиетон), совет республикалари (Белоруссия ССР ва б.), мухториятли хукуматлар (Туркистон Мухторияти, Алаш Орда, Бошқирдистон Мухторияти ва б.) ташкил топди. Бундан ташқари, РСФСР таркибида турли автоном совет республикалари (Туркистон АССР, Киргизистон АССР [аслида Козогистон АССР] ва б.) бор эди [7].

Юкорида номлари тилга олинган давлатлар ва республикалар билан совет Россияси уртасидаги муносабатлар мураккаб характерда булган. Совет хукуматининг дастлаб эълон қилган расмий хужжатларидан бири - «Россия халқлари хуқуқлари Декларацияси» (1917 йил 2 ноябрда қабул қилинган) да янги ташкил қилинган совет Россияси Халқ Комиссарлари Совети уз фаолиятида «Россия халқларининг уз тақдирларини узлари эркинлик билан белгилашлари, хаттоқи ажралиб чиқиш ва мустикал давлат тузиш хуқуқини» асос қилиб олганликлари тантанавор равишда эълон қилинган булса-да, аслини олганда большевиклар Польша ва Финляндиядан бошқа халқлар (Украина, Кавказ, Туркистон, Болтикбуйи ва б.)га мустикаллик беришни хохламаганлар.

РСФСР билан бошқа совет республикалари уртасида, бир томондан, «мустикал» алоқалар мавжуд булса, иккинчи томондан, улар совет Россияси изми билан иш қурган. Чунки бу республикаларнинг вакиллари Бутунроссия Советлари съездларида иштирок этган, РСФСР қонунчилиги бу республикалар худудларида у ёқи бу даражада қучга эга булган. Бу республикалардаги хуқмрон сиёсий партия - коммунистик партия Россия Коммунистик (большевиклар) партияси Марказий Комитетига буйсунган. Бу республикаларнинг армияси ягона қизил армия таркибига, бюджети РСФСР бюджети хисобига қирган. Россиянинг худуди ва аҳолиси (100 млн кишидан қуч), қизил армия (5,5 млн. киши) нинг микдорини бу «мустикал» ёқи автоном совет республикаларининг хақиқий ҳолати ва қучи билан солиштириш қийин.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон тарихи. 1917-1991. 1-қитоб. – Тошқент: Ўзбекистон, 2019. 4-б.
2. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи қитоб. Ўзбекистон совет мустамлақчилиги даврида.— Тошқент: Шарқ, 2000. 45 б.
3. Эдвард Карр. История Советской России. Кн. 1: Том 1 и 2. Большевицкая революция. 1917 - 1923. Пер. с англ./ Предисл. Ненарокова А.П.- М.: Прогресс, 1990. 65 б.

**«QUBLA ARAL BOYI ARXEOLOGIIYASI,
ETNOGRAFIYASI, DEREKTANIWI, TARIYXNAMASI
HĀM TARIYXINIŃ AKTUAL MĀSELELERI»
ATAMASINDA XALIQ ARALIQ ILIMY-TEORIYALIQ KONFERENCIYA MATERIYALLARI**

4. Алимova Д.А., Голованов А.А. Узбекистан в 1917-1990 годы: противоборство идей и идеологий. Ташкент, 2002. 54 б.
5. Ўзбекистон тарихининг долзарб муаммаларига янги чизгилар. Тошкент, 1999. 64 б.
6. Ўзбекистон тарихи. 1917-1991. 1-китоб. – Тошкент: Ўзбекистон, 2019. 72 б.
7. Адиб Халид. Ислам после коммунизма: религия и политика в Центральной Азии : [пер. с англ.] / Адиб Халид. - Москва : Новое литературное обозрение, 2010. – 73 б.